

Huomioita kirkollisen kulttuurimme alalta.

I

Erään arvoituksen alkuperä.

Lukuisista esiintymistä päätellen Vapahtajaa merkitsevä arvoitus
 Tie puuttui,
 hete janostui,
 leipä nälkää näkee

on ollut melko yleisesti tunnettu. Kirjallisuudessa se esiintyy ensi kerran Lönnotin kokoelmassa »Suomen kansan arvoituksia». Arvoitus on tunnettu myös Ruotsissa ja epäilemättä muuallakin, vaikka tämän kirjoittajan ei ole ollut mahdollista lähteä seuraamaan sen jälkiä. Arvoituksesta on useita toisintoja, muun muassa Sippolasta seuraava: »Milloinkas leivällä oli nälkä ja vedellä jano?»¹ Varmaan olisi houkutteleva tehtävä lähteä seuraamaan arvoituksen leviämistä ja sen muodon kehitystä, kun sen lähtökohta on varmasti osoitettavissa. Augustinus näet sanoo eräässä joulusaarnassaan²: »Ipse de matre in hac die cursibus se ingessit annorum. Homo factus, hominis factor; ut sugeret ubera regens sidera; ut esuriret panis, ut sitiret fons, dormiret lux, ab itinere via fatigaretur, falsis testibus veritas accusaretur, iudex vivorum et mortuorum a iudice mortali iudicaretur, ab injustis justitia damneretur, flagellis disciplina caederetur, spinis botrus coronaretur, in ligno fundamentum suspenderetur, virtus infirmaretur, salus vulneraretur, vita moreretur».²

On merkittävää, että tästä epiteettejä kukkivasta rytmillisestä proosasta jakso

ut esuriret panis,
 ut sitiret fons,

— — —

ab itinere via fatigaretur

¹ Martti Haavio — Jouko Hautala: Suomen kansan arvoituskirja (Helsinki 1948) s. 327.

² Sermo CXCI (in natali Domini VIII). Migne, Patrologia Latina, vol. 38, p. 1009.

on jaksanut säilyä melko lähellä alkuperäisiasua. Eräässä toisinnossa on lisäpiirre

ruoho väsyi.

Mahdollisesti se on kaikua sanoista »spinis botrus coronaretur»(tuore ruoho koristettiin orjantappuroilla). Tutkimalla arvoituksen kaikkia toisintoja voitaisiin todennäköisesti löytää muitakin vastaavuuksia latinalaisen lähtötekstin epiteeteille. Ei tunnu oikein uskottavalta, että arvoitus lähtökohdastaan irrallisena maasta maahan vaeltaen olisi voinut säilyä näin hyvin. Mahdollista nähdäkseni on, että Augustinuksen saarna on tullut tunnetuksi eri tahoilla kansankielisinä muunnoksina esimerkiksi kerjäläismunkkien välityksellä, tai kenties sitä on alkuperäisessä muodossaan käytetty kirkoissa joulujumalanpalveluksen yhteydessä. Rinnakkaismerkin tälle käytännölle tarjoaisi Johannes Chrysostomuksen pääsiäissaarna, joka ortodoksisessa kirkossa vielä on käytännössä pääsiäispalveluksen yhteydessä.

II

K o u l u.

Antero Warelius kirjoittaa vuonna 1861: »Vuonna 1668 määrättiin aadelilaisten hautajaisille kaupungissa koulupojat ja papit weisaamaan sekä kadulla että sitten kirkossa, jossa ruumiille hauta luettiin; — — — Ruumiin-weisua sanottiin näinä aikoina »kouluksi», koska koululaiset sitä toimittivat, ja tästä on tullut nimitys: »koulu-lammas», jota vieläkin käytetään niillä seuduilla, missä lammas maksetaan ruumiin-weisun palkaksi». ¹ Turun katedraalikoulun historiassaan Hastig tuntee myös tavan, mutta ei mainitse nimityksiä »koulu» ja »koululammas». ² Lönnrotin sanakirja tuntee sanonnan »haudata koululla». ³ Lönnrotilla on sitä paitsi viittaus kahteen Kantelettaren kohtaan (II 305 ja III 45). Molemmissa kohdissa esiintyy sama säepari

»korppipa tuolle koulun kantai,
harakkaiset hauan kaivoi».

Näyttää siltä, kuin säe tässä muodossa olisi Lönnrotin muovaama kuitenkin poikkeamatta säkeen alkuperäismuodon ajatuksesta, jossa »koulu» esiintyy juuri tässä merkityksessä. ⁴

Vanhin ajoitettavissa oleva pohjoismainen esiintymä sanan tälle merkitykselle on Ruotsista ritari Sten Benktssonin testamentti vuodelta 1406, ⁵ jossa sanotaan: »scal han medh scolanom halda vigilies». ⁶

¹ Saatanto Tuonelaan (Turku 1861) s. 26.

² J. Hastig: Katedralskolan i Åbo (Helsingfors 1907) s. 97.

³ Sanakirjasäätiön kokoelmissa on 'koululla hautamisesta' runsaasti tietoja useista Itä- ja Keski-Suomen pitäjistä. (Toimituksen huomautus.)

⁴ Muutamia säkeiden toisintoja on koonnut Iivar Kempainen, Sulhonsa kylvetäjä (Helsinki 1946) s. 67.

⁵ Svenskt Diplomatarium I (Stockholm 1875) s. 551.

⁶ K. Söderwall: Ordbok över det sv. medeltidsspråket II (Lund 1895) s. 389. Kuitenkin näyttää siltä, kuin Söderwall ei olisi huomannut tässä kohdassa esiintyvää erikoismerkitystä.

Suomen keskiajan teksteistä en ole sanaa tässä merkityksessä tavannut, eikä Hammarströmin glossaariokaan sitä mainitse.

Varhaisin löytämäni schola-sanana esiintymä kirkkolaulua suorittavien henkilöiden merkityksessä on Ranskasta 800-luvulta. Tältä vuosisadalta peräisin oleva Ms. Parisinus 974 sisältää roomalaisen messun.¹ Siinä olevista lukuisista schola-sanana esiintymistä esitettäköön näytteiksi muutama Duchesnen julkaiseman tekstin mukaan: (s. 440) *Deinde dicit pontifex scole: »Intrate». Et renuntiat ad primum scole, et dicit: »Iubete». — S. 441: et transit pontifex cum diaconis per mediam scolam, et annuit primo scole ut dicatur Gloria. — — — Dum dixerit scola Sicut erat in principio — — —* Nähtävästi sanan merkityskehitys jumalanpalvelustermiksi on tapahtunut frankkilaisen koulureformin yhteydessä, jolloin tuomiokirkkokoulu syntyi. Se seikka, että ranskan école-sanalla ei tätä merkitystä ole, viittaa siihen, että kysymyksessä olisi ahtaasti kirkollisessa elämässä käytetty ammattitermi, joka sellaisenaan on kansainvälistynyt ja kirkollisia teitä kulkeutunut meille keskiajalla.

III

Suomenkielisiä reunamerkin töjä 1500-luvulta.

Helsingin yliopiston kirjastossa on kappale Erasmus Rotterdamilaisen latinalaista Uutta Testamenttia¹, joka mahdollisesti voi antaa lisävalaistusta 1500-lukumme oppihistoriaan. Teos, joka on painettu Basellissa 1526, on hieman defekti; nimiölehti ja muutamia lehtiä lopussa olevasta perikoooppien luettelosta puuttuu. Varsinkin nimiölehden puuttuminen on sangen harmillinen seikka, sillä teoksesta ei sen nykyisessä asussa ole löydettävissä mitään viitettä sen omistajaan 1500-luvulla. Eräs sen myöhempi omistaja on tyypillisellä 1700-luvun käsialalla kirjoittanut siihen nimensä Joh. H. Calonius.² Suunnilleen samoihin aikoihin kirja on myös tullut sidotuksi, ja kirjansitojan työpajassa on siihen tehdyistä lukuisista reunamerkinnoista joitakin kirjaimia leikattu pois.

Vaikka kirja sinänsäkin on harvinaisuus, niin nämä reunamerkinnot sittenkin ovat mielenkiintoisinta kirjassa. Ne ovat, muutamaa täysin mielenkiinnottomia poikkeusta lukuunottamatta, 1500-luvulta, ja niitä on latinaksi, suomeksi ja ruotsiksi. Palaan latinalaisiin merkintöihin myöhemmin.

Ruotsalaiset ja suomalaiset merkinnät ovat yksinomaan painetussa tekstissä olevien sanojen käännöksiä. Ruotsinkielisiä on huomattavasti enemmän, ja niitä on runsaammin kirjan loppupuolella, kun taas suomen paremmin edustettuna evankeliumeissa. Ruotsinkielisten merkintöjen olen pistokokein todennut pohjautuvan vuoden 1526 ruotsalaiseen Uuteen Testamenttiin, mutta suomalaisille en ole löytänyt kosketus-

¹ L. Duchesne: *Origines du culte chrétien* (Paris 1885) sisältää kokonaisuudessaan käsikirjoituksen messua käsittelevän osan ss. 440—463.

² *Signum* 758. VIII. 6. Teokseen on lyijykynällä merkitty painopaikka ja -aika.

³ Tämännimistä pappismiestä ei löydy Turun eikä Porvoon hiippakunnista. Mahdollisesti on kysymys Saarijärven kirkkoherran Henrik C:n sen nimisestä pojasta, joka myöhemmin oli tullinhoitajana Ahvenanmaalla (ks. Akiander, *Herdaminne* II s. 252).

kohtaa kuin osittain. Kun kukaan tutkija ei tiettävästi ole kiinnittänyt huomiota näihin merkintöihin, ne julkaistaan seuraavassa merkiten näkyviin se Erasmusuksen tekstin sana, jonka käännöksenä suomenkielinen sana on ja vertauksen vuoksi Agricolan käännös.

Sivu	Erasmus		Agricola
3 v Mt. 3:4	locuste	kijmalais.	kimalaiset
3 v Mt. 3:4	mel syluestre	metiäijsen mesi	metze honaia
4 r Mt. 3:17	complacitum est	lepytytti	minul on hyue so- sijo
15 v Mt. 11:30	commodum	ihana	souelias
31 r Mt. 21:33	torcular	wiinakoopa[n?]	winacooan
31 r Mt. 21:33	agricolis	wijnatarhan me- hillä	winatarhamiehille
31 r Mt. 21:38	occupemus he- reditatem eius	saamma hänen pe- rendeens	saamme henen pe- rimisens
31 v Mt. 21:42	reprobauerunt	hyliennet	hyliesit
31 v Mt. 21:44	conteret	rundelipi ricki	murenda
123 r Jh. 4:5	predium	asuijn sia	mancartanota
125 r Jh. 5:11	grabbatum tuum	wodhetti	wootes
137 v Jh. 11:38	infremuit spi- ritu	kauhisti ijtzens	haikiutti itze(se)ns
138 r Jh. 11:50	pereat	huckuis	huckuisi
138 v Jh. 12:1	in regionem	man pajkan	(ei Agricolalla)
146 r Jh. 17:12	perditus	onnetoindh[a?]	cadhotoxen lapsi
146 v Jh. 18:3	cohortem	ioukon	ioukon
146 v Jh. 18:3	fustibus	seuästen	(ei Agricolalla)
146 v Jh. 18:3	facibus	facibus ¹	
147 r Jh. 18:6	abierunt retror- sum	astuidh takape [rin?]	tulisoittoin astuit he taca- perin
147 r Jh. 18:9	quenquam	yftän	ychte
147 r Jh. 18:10	ministri	pämeh[en ?]	ylimeisen papin
147 r Jh. 18:14	expediret	parambi, tarpeli- ambi	tarpelinen olis
147 r Jh. 18:16	ostiarie	ouipiialla	ouenuartia
267 v Ef. 2:20	superstructi	rachettu	ylesraketudh
280 v Kol. 3:11	Schytha	Lappi	scytha
297 r 2 Tim.2:4	placidum	mielil	sille kelpais

Ensi silmäyksellä jo käy selväksi, että reunahuomautusten käännös on Agricolasta täysin riippumaton. Kun reunamerkinnot edustavat huo-

¹ Reunamerkintöjen tekijä on kirjoittanut marginaaliin toiseksi vaihtoehdoksi Vulgatan lukutavan ja kääntänyt suomeksi molemmat, sekä Erasmusuksen fustibus että Vulgatan facibus-sanana. Seikalla on mielenkiintoa sikäli, että se osoittaa hänen pitäneen silmällä myös Vulgatan tekstiä, josta Erasmus suuresti eroaa.

mattavan vanhaa kantaa¹, on ilmeistä, että ne ovat esiagricolalaisia. Ruotsalaisten käännösten uskollinen riippuvaisuus vuoden 1526 ruotsalaisesta UT:stä panee ajattelemaan, että kirjoittaja suomalaisissakin olisi seurannut jotakin käypää tekstimuotoa. Että sellaisia on ollut ennen Agricola, on selvää, mutta niitä on säilynyt siksi vähän, että vertauskohdan löytäminen on perin vaikeata. Tosin kaksi kohtaa on melko lähellä Penttilän julkaisemaa evankeliumikirjan fragmenttia² (Jh 18:3 ioukon, samoin Ups. sekä Jh. 18:6 astuidh takape[rin?], Ups. astuit takaperin), mutta toisaalta on siksi suuria eroavuuksiakin (esim. Jh. 18:3 tulinsoitodhen, Ups. blwswidhen, Jh. 18:14 parambi, tarpeliambi, Ups. tarppelinen, Jh. 18:16 ouipiialla, Ups. owenwartian), että tämä teksti ei ole voinut olla esikuvana. Reunahuomautusten käsiala on melko lailla samanlaista kuin upsalaalaisen fragmentin, mutta tämä voi johtua yksinkertaisesti 1500-luvun käsialojen yleisestä kaavamaisuudesta, joka usein tekee melko hankalaksi päätelmien teon käsialojen perusteella. Sitä paitsi eräissä kirjainmuodoissa on säännöllisesti toistuva eroavuus (siten esim. I-kirjain), joten lienee varovaisinta olla pitämättä niitä samana käsialana.

Käsiala ei ole myöskään sama kuin tunnetussa ns. Westhin koodeksissa. Käsialavertailut kuitenkin voivat ymmärtääkseni ainoastaan onnellisen sattuman avulla johtaa tulokseen, sillä vertailumateriaalia on 1500-luvulta saatavissa perin vähän.

Kirjan muut reunamerkinnot johtavat kuitenkin, elleivät suorastaan ratkaisuun, niin ainakin lähemmäksi sitä. Kunkin luvun alkuun on samalla käsialalla kuin nyt käsitellyt käännökset merkitty latinankielinen sana, jonka tarkoituksena ilmeisesti on ilmoittaa kunkin luvun tärkein sisältö. Siten esimerkiksi Kristuksen syntymästä kertovan Matteuksen evankeliumin 1. luvun alkuun on kirjoitettu »Natus», ja 2. luku, joka kertoo Idän viisaiden käynnistä seimen luona, on merkitty sanalla »adoratur». Tämä jatkuu kautta koko Uuden Testamentin. Jos nämä sanat asetetaan peräkkäin, syntyy heksametria, joskus tosin hieman onnahtavaa. Panen tähän näytteeksi Matteuksen ja Markuksen evankeliumien »avainsanat» merkiten sulkeisiin, mitä lukua ne tarkoittavat.

Matteuksen evankeliumi:

- (1.) Natus (2) adoratur (3) lotus (4) tentat (5) beat (6) orat,
 (7) Dogma (8) salus (9) vocat (10) eligit (11) et laudat (12) sata tundi,
 (13) Post enigma (14) caput (15) septem (16) claus (17) decor (18) in-
 fans,
 (19) Questio (20) denariis (21) palmae (22) numismata (23) ve ve,
 (24) Proelia (25) iudicium (26) cenant (27) patiturque (28) resurgit.

¹ Tästä samoin kuin siitä toteamuksesta, että merkinnät edustavat länsisuomalaisista kielimuotoa, kiitän professori Aarni Penttilää, joka ystävällisesti on tarkastanut merkintöjä filologiselta kannalta.

² Upsalan suomenkielisen evankeliumikirjan katkelma. Julk. Aarni Penttilä. Helsinki 1942 (Suomi 101). Ks. myös Penttilä, Upsalan suomenkielisen evankeliumikirjan fragmentin kielestä. Helsinki 1931 (Väh. kirj. 77).

Markuksen evankeliumi:

- (1) Praedicat (2) excusat (3) sociat (4) proverbialia (5) porci,
 (6) Saltat (7) non lotis (8) ut (??)¹ (9) fullo (10) camelus,
 (11) Sternunt (12) era duo (13) dolor (14) azima (15) passio (16) vita.

Luetteloja voisi jatkaa, mutta jo esitetystä lienee käynyt riittävän selväksi näiden sisällyksellisesti merkityksellisten merkityksellisten hokemien tarkoitus. Ne kuuluvat epäilyksettä niihin keskiajalta peräisin oleviin memorointiteknillisiin apuneuvoihin, joihin vielä meidänkin aikamme koulupojat saavat tutustua latinan kielen kolmannen deklinaation sukusääntöjä oppiessaan. Mikä oppihistoriallinen mielenkiinto löytyneillä säkeillä muuten lienee, en osaa mennä sanomaan, mutta ainakin ne mielestäni osoittavat, että kirjan omistajaa on etsittävä 1500-luvun koulumestarien joukosta, sillä muilla tuskin olisi ollut riittävästi intressiä merkitä muistiin näitä pitkiä säkeitä. Oletamus, että merkinnät on tehty koulukäyttöön eikä esimerkiksi seurakuntapapiston tarpeiksi, tukee vielä sekin, että suomen- ja ruotsinkielisiä selityksiä on muissakin kohdissa kuin kirkollisissa perikooppiteksteissä. Kun selitysten kielimuoto on länsisuomalaisista ja viittaa varsin vanhaan traditioon, tulee lähinnä mieleen Turun koulu, sillä Porin ja Rauman koulut olivat oppiennätyksiltään koko lailla vaatimattomammat. Turun koulumestarien sarja 1500-luvun alkupuolella on seuraava:

Pietari Särkilahti	1526(?)—1528 (?)
Martti Skytte	1528(?)—1534
Thomas Francisci Keijoi	1534—1539
Mikael Agricola	1539—1548
Paavali Juusten	1548—1554

Pitemmälle tuskin on tarvis mennä, sillä voi hyvin ajatella, että ainakin kouluissa jo 1550-luvulla oli Agricolan Uusi Testamentti otettu käytäntöön, vaikka seurakunnissa mahdollisesti vielä elettiinkin pitkät ajat Agricolaa vanhemman tekstitradition varassa. Merkintöjen käsiala ei ole Agricolan eikä Juustenin, joten lähinnä tulisi mieleen Keijoi. Näyte, joka Keijoin käsialasta on saatavissa, on perin lyhyt, nimittäin eräässä Helsingin yliopiston kirjastolle kuuluvassa kirjassa oleva omistajamerkintä, johon tohtori Jorma Vallinkoski on kiinnittänyt huomiota.²

Tämä omistajamerkintä on sikäläkin epäedullinen, että sellaisessa usein tavoiteltiin kalligrafista käsialaa. Joka tapauksessa suurin osa puheenaolevan kirjan merkinnöistä ei oikein tunnu olevan samaa käsialaa kuin Keijoin omistajamerkintä. Sivulla 204—206 on kuitenkin muusta käsialasta poikkeavaa tyyliä, jota hyvin voi pitää samana käsi-

¹ Lyhennystä on melko mahdoton tulkita.

² J. Vallinkoski: Poimintoja kirjojen kansimerkinnoista Helsingin yliopiston kirjastossa. *Miscellanea bibliographica* IV (Helsinki 1944) s. 13. — Keijoin omistajamerkintä (»Liber Domini Thome Francisci. Emptus Witemberghae 26 gross. Anno Dni 1540») on Augustinuksen teosten painoksessa (kirjaston signum 730. II. 3).

alana kuin tri Vallinkosken löytämä merkintä. Johtuuko käsialan erilaisuus siitä, että mainituilla sivuilla on käytetty ohutta kynää, samantaista kuin Keijoin omistajamerkinässä, vai onko kysymyksessä kaksi eri kirjoittajaa, on vaikea ratkaista.

Jos jälkimmäinen vaihtoehto osoittautuu oikeaksi, se merkinnee sitä, että kirja on joutunut Keijoille joltakulta hänen edeltäjältään koulumestarin virassa, joko Särkilahdelta tai Skytteltä, joiden käsialaa pääkäsiala siis olisi. Itse puolestani olisin taipuvainen tähän ratkaisuun, mutta mahdotontahan ei ole, että kaikki merkinnät ovat Keijoin erilaisuudestaan huolimatta.¹

Vaikka merkintöjen alkuperä näin jääkin avoimeksi kysymykseksi, olen katsonut aiheelliseksi huomauttaa merkintöjen olemassaolosta ainakin niiden mahdollisen kielihistoriallisen ja oppihistoriallisen merkityksen vuoksi.

MATTI A. SAINIO

¹ K. B. Wiklund on osoittanut suurta vaihtelua Agricolan käsialassa eri aikoina. Ks. Virittäjä 1928 ss. 287—305.